

АНОТАЦІЯ

Шелестак Л. Р. Вишкіл офіцерів запасу в цивільних вищих навчальних закладах Львова (1944–1991). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» в галузі знань 03 «Гуманітарні науки». Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021.

Зміст анотації. У дисертації проведено комплексний аналіз системи вишколу офіцерів запасу на прикладі цивільних вищих навчальних закладів Львова радянського періоду, її правових та організаційних засад, ідеологічного впливу, особливостей впровадження та проведення.

Вперше ґрунтовно охарактеризовано систему підготовки офіцерів запасу в цивільних вищих навчальних закладах Львова радянського періоду, проаналізовано та охарактеризовано етапи військового навчання студентів, особливості теоретичного курсу за профілями навчання та рівень практичного вишколу студентів у таборах. Всебічно досліджено військові кафедри в системі подвійного підпорядкування та зроблено спробу окреслити колективний портрет офіцера кафедри. Досліджено репресивну функцію військових кафедр та їх ідейно-виховний вплив на студентів, з'ясовано роль студентського руху в реформуванні та ліквідації системи військового вишколу на завершальному етапі існування Радянського Союзу.

Фактичний матеріал та висновки роботи можуть використовуватися в лекційних курсах з новітньої історії України, історії вищої освіти та вищих навчальних закладів Львова, курсах із військової історії ХХ ст., підготовці спецкурсів для студентів гуманітарних та військових факультетів закладів вищої освіти України, а також в узагальнених науково-популярних працях, наукових студіях з історії військової справи та вищої освіти, підручниках, енциклопедичній та довідковій літературі.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету і завдання роботи, сформульовано об'єкт та предмет дослідження, зазначено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів.

У першому розділі проаналізовано стан наукової розробки проблеми, її джерельну базу і теоретико-методологічні засади студії. Огляд літератури засвідчив, що тема дисертації жодного разу комплексно та глибоко не висвітлювалася в українській історіографії. Питання і проблеми, пов'язані з історією підготовки офіцерів запасу на базі цивільних навчальних закладів радянського періоду фрагментарно висвітлені в узагальнених дослідженнях з історії України; працях вітчизняних і російських науковців.

Джерела для написання дисертації поділено на: нормативно-правові акти та документи справочинства, архівні документи, де фондоутворювачами постають вищі навчальні заклади та військові кафедри, штаб Прикарпатського військового округу тощо, періодичні видання та інтерв'ю із випускниками львівських вишів. Обсяг джерельного матеріалу дав змогу подати досить детальну характеристику системи вишколу офіцерів запасу у цивільних вищих навчальних закладах Львова у визначених хронологічних рамках. Обґрунтовано теоретико-методологічну базу студії. Охарактеризовано основні наукові методи, зокрема, загальнонаукові, спеціально-історичні методи дослідження.

У другому розділі простежено етапи становлення та реформування системи військової підготовки в цивільних вищих навчальних закладах СРСР упродовж його існування. Розглянуто особливості законодавства та підпорядкованості військових кафедр цивільних вишів, правову основу їхньої діяльності. Висвітлено основні засади організації військового навчання у вишах Львова, яке впровадили від 1944 р. та з певними відмінностями проводили до розпаду Радянського Союзу.

Третій розділ роботи присвячений дослідженню офіцерського складу військових кафедр львівських вишів. Зауважено, наскільки важливим для вищих органів влади був підбір викладачів на військові кафедри вишів Львова, завданням яких було не лише навчати студентів військовій справі, але й

підтримувати авторитет Збройних сил СРСР та панівну ідеологію. Простежено механізм та критерії підбору офіцерів на викладацькі посади, що проводив штаб Прикарпатського військового округу. Охарактеризовано керівників та викладачів кафедр та, за допомогою просопографічного методу, сформовано образ офіцера військової кафедри, що базується на, передовсім, національності, освітньому рівні, військовому досвіді та дисциплінованості, заслугах на попередніх місцях служби, авторитеті серед колег та працівників вишу чи його відсутності.

У четвертому розділі висвітлено механізми постачання та матеріальної безпеки військових кафедр вищих навчальних закладів. Через, одночасно, подвійне підпорядкування військовим та освітнім відомствам, військові кафедри отримували зброю, військову техніку та літературу від Міністерства оборони, тоді як приміщення та витратні матеріали забезпечував, насамперед, навчальний заклад. Охарактеризовано рівень матеріально-технічної оснащеності військових кафедр вишів Львова у період їхньої діяльності. Продемонстровано, наскільки відрізнявся матеріальний стан військових кафедр між вишами Львова.

У п'ятому розділі зосереджено увагу на політико-пропагандистській та ідейно-виховній роботі, яку проводили військові кафедри вищих навчальних закладів Львова. Передовсім військові кафедри були структурами, які сформували не лише, щоб навчати студентів військового фаху, але й як структури із репресивними функціями, що пильно слідкували за студентами. Основною метою офіцерів військових кафедр було виховувати молодь у дусі відданості радянській державі, сформувати у студентів єдине бачення суспільно-політичних процесів в державі та світі. Крім політичних занять, офіцери спільно із іншими структурними підрозділами вишів організовували дозвілля та оборонно-масову роботу студентів, пропагували радянські ідеали через пресу та спільні зі студентами бесіди чи екскурсії.

Досліджено та проаналізовано ставлення студентів до військового вишколу в різні періоди. У перші повоєнні роки частина студентів, передусім

вихідців із Західної України, не сприймала не лише військове навчання, але й радянську владу в цілому. Покоління студентів 1950–1880-х рр. ставились до військового вишколу із почуттям обов'язку, не сміючи ставити під сумнів авторитет армії чи, загалом, радянської системи. Лише від кінця 1980-х рр., коли суспільство дозріло до декларації власних прав, молодь СРСР виступила проти обов'язкового військового навчання у вишах, а студентський антимілітарний рух у Львові носив національні мотиви та проголошував Радянську армію окупаційною.

У шостому розділі охарактеризовано теоретичний курс військової підготовки студентів львівських вищих навчальних закладів. Простежено особливості, як Міністерство оборони СРСР впроваджувало програми військового навчання відповідно до специфіки вишу, а також підбір військових профілів вишколу під цивільний фах студентів. Досліджено рівень вишколу студентів львівських вишів до реформи 1961 р. та простежено низку недоліків, передовсім, погана обізнаність студентів з військовою справою через недостатню матеріально-технічну базу кафедр та низький освітній рівень значної частини офіцерів-викладачів.

Охарактеризовано військове навчання студентів Університету, Політехнічного, Медичного, Лісотехнічного та Сільськогосподарського інститутів, де система військової освіти із певними змінами та перервами протривала до розпаду Радянського Союзу. Досліджено, які військові спеціальності були актуальні та затребувані, щоб сформувати резервний склад армії. Простежено, яких кількісних і якісних змін у системі вишколу офіцерів запасу домоглась радянська влада в період нагромадження військового потенціалу держави. Охарактеризовано особливості навчання студентів на військових кафедрах, насамперед його форми та методи. Військовий вишкіл складався із певних етапів – циклів, відповідно до військових профілів студентів, на яких вони вивчали загальновійськові та спеціальні дисципліни. Розкрито зміст теоретичного курсу військової справи та простежено, який рівень знань отримували студенти.

Сьомий розділ дисертації присвячений дослідженню особливостей організації та проведення основного і завершального етапу військового вишколу студентів – навчальних зборів у війську. Табірні збори слугували для студентів зменшеною та вдосконаленою формою дійсної військової служби, адже тривали, в залежності від періодів та військового фаху, всього від 21 до 90 днів. На військових зборах мали навчити студентів поводитись зі зброєю, удосконалити техніку стрільби з неї та працювати на військовій техніці, вміти на практиці, в наближених до бойових умов, застосувати теоретичні знання із загальновійськових дисциплін, тактики та спеціальних курсів, покращити дисципліну, муштрову та фізичну виправку студентів, гартувати морально-психологічну стійкість.

Відтак, у розділі охарактеризовано практичний вишкіл студентів львівських вишів, простежено особливості його організації та відмінність його тривалості в різні періоди та для різних військових спеціальностей. На навчальних зборах студенти серйозно покращували свої знання та вміння із військової справи, тому зосереджено увагу на важливості практичного вишколу студентів у війську, де відбувались основні практичні тренування і де студенти на власному досвіді могли спробувати реального армійського життя.

Отже, впровадження вишколу офіцерів запасу в цивільних вищих навчальних закладах Львова в радянський період, мало на меті не лише завдання сформувати навчений офіцерський резерв армії, витрачаючи на це менші кошти та час, ніж у військових структурах, але і виховати осіб, що здобували вищу освіту, патріотами радянської держави.

Ключові слова: військова освіта в СРСР, військова підготовка, офіцери запасу, військові кафедри, цивільні вищі навчальні заклади, Львів, ідеологія, профілі підготовки, табірні збори.

ABSTRACT

L. R. Shelestak. Reserve officers training in civil higher educational institutions of Lviv (1944–1991). Scientific qualification work; a manuscript.

Thesis for a degree of Doctor of Philosophy Sciences, Speciality 032 «History and Archeology», Field of Science 03 «Humanities». Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2021.

The content of the abstract. The dissertation provides a comprehensive analysis of the system of reserve officers training on an example of civil higher educational institutions of Lviv in the Soviet period, its legal and organizational bases, ideological influence, features of implementation, and realization.

The system of the reserve officers training in civil higher educational institutions of Lviv in the Soviet period was thoroughly characterized and analyzed for the first time, in particular: the stages of the student military training, features of the theoretical course according to the training profiles, level of the practical training. Furthermore, military departments in the system of dual subordination were comprehensively studied, was attempted to outline the collective portrait of the department officer. Finally, the repressive function of military departments and their ideological and educational influence on students was explored and clarified the role of the student movement in reforming and liquidating the system of military training at the final stage of the existence of the Soviet Union.

The actual material and conclusions of the work can be used in lecture courses on the modern history of Ukraine, history of higher education and higher educational institutions of Lviv, courses on the military history of XX century, in preparing special courses for students of humanities and military faculties of the higher educational institutions in Ukraine, studies on the history of military science and higher education, popular science works, textbooks, encyclopedic and reference books.

In the introduction, the relevance of the dissertation topic is substantiated, the purpose and objectives of the work are defined, the object and the subject of research

are formulated, the academic novelty and practical significance of the results are indicated.

The first chapter analyzes the state of scientific development of the problem, its source base, theoretical and methodological principles of the study. A review of the literature showed that the dissertation research topic did not find a comprehensive and in-depth coverage in Ukrainian historiography. Issues and problems related to the history of reserve officers training based on civil educational institutions in the Soviet period are fragmentarily covered in generalized research on the history of Ukraine; works of domestic and Russian scientists.

The sources for the dissertation are divided, for example, into regulations, reference documents, which are archival documents, of the higher educational institutions and their military departments, the headquarters of the Carpathian Military District, periodicals, and interviews with graduates of Lviv universities. The total amount of sources made it possible to present a quite detailed description of the reserve officers training system in civil higher educational institutions of Lviv within the defined chronological frame. The theoretical and methodological base of research is substantiated. The main scientific methods are characterized, in particular, general scientific and special historical methods.

The second chapter determines the stages of formation and reform of the military training system in civil higher educational institutions of the USSR. The characteristics of the legislation, subordination of military departments of the civil universities, and the legal basis of their activity are considered. The basic principles of the organization of military training in the universities of Lviv, which were introduced in 1944 and conducted with some differences until the collapse of the Soviet Union, are highlighted.

The third chapter studies the officers of the military training departments of Lviv universities. For the higher authorities, selecting teachers for the military training departments at Lviv universities was of high importance since their task was to teach students military science and maintain the authority of the USSR Armed Forces. First, the mechanism and criteria for selecting officers for teaching positions,

which were carried out by the headquarters of the Carpathian Military District, are traced. Furthermore, the heads and lecturers of the departments are characterized. Then, using the prosopography technique, outlined the portrait of the department officer, based on nationality, educational level, military experience and discipline, merits at previous duty stations, authority among colleagues and university employees, or his absence.

The fourth chapter elucidates the supply chain and logistics mechanism for military training departments of higher educational institutions. Owing to dual subordination to the military and educational departments, military training departments received weapons, military equipment, and literature through the Ministry of Defense, while rooms and supplies were provided primarily by an educational institution. The level of material and technical equipment of military training departments of higher educational institutions of Lviv during the period of their activity is characterized. Additionally, differences in material conditions of the departments among the universities of Lviv are shown.

The fifth chapter focuses on political-propagandistic and ideological-educational work conducted by the military training departments of higher educational institutions of Lviv. To begin with, military training departments were structures not only to teach military science but also as structures with repressive functions that kept an eye on students. The main purpose of the officers of military training departments was the education of young people as committed to the Soviet state, to form among students a unified vision of socio-political processes in the state and the world. For instance, in addition to political classes, the officers, together with other structural units of universities, organized leisure and mass defense work for students, promoted Soviet ideals through the press, and conversations or excursions with students.

Studied and analyzed the students' attitudes to military training in various periods. In the first postwar years, some students, especially those from Western Ukraine, did not accept both military training and the Soviet government. On the other hand, generations of students of Lviv universities in the 1950s–1980s treated

military training with a sense of duty, not daring to question the army's authority or the Soviet system in general. It was not until the late 1980s when society had matured to declare its rights, that the youth of the USSR opposed compulsory military training in universities, and the student anti-militarist movement in Lviv included national motives and proclaimed the Soviet army an occupation one.

The sixth chapter touches upon a theoretical course of student military training at Lviv universities. Features of launching military training curricula by the Ministry of Defense of the USSR according to specifics of a university and selection of military training profiles to the civil speciality of students are observed. Furthermore, the level of student training at Lviv universities before the reform of 1961 is studied, and a number of drawbacks, such as lack of knowledge on military science due to insufficient material and technical base of departments and low educational level of most officers-lecturers.

Student military training is described on the example of Lviv University, Polytechnic, Medical, Forestry, and Agricultural Institutes, where the military education system with some changes and breaks lasted until the collapse of the USSR. It is investigated what military specialities were relevant and in demand for forming an army reserve. Much attention is given to what quantitative and qualitative changes in the military training system for reserve officers were achieved by the Soviet government during the state's military potential accumulation. In addition, the traits of students' education at military training departments are clarified, foremost its forms and techniques. Military training consisted of certain stages – cycles, by students' military profiles, on which they studied general military and specific disciplines. The content of the theoretical course of military science is revealed, and the level of knowledge received by students is traced.

The seventh chapter investigates traits of the organization and conduct of the main and final stage of student military training – army training meetings. Camp meetings were a reduced and improved form of active-duty military service for students, as it lasted, depending on the periods and military profession, just from 21 to 90 days. The main goals of the military training were: to teach students how to

handle weapons, improve shooting techniques and work on military equipment, be able to apply on practice, in close to combat conditions, theoretical knowledge of general military disciplines, tactics, and special courses, improve students discipline and deportment, to strengthen moral and mental stability.

Therefore, the chapter describes the practical training of students of Lviv universities, traces the organizational features and the difference in its duration in various periods and for different military specialities. At the training meetings, students profoundly improved their knowledge and skills in military science. Regarding this, the focus is on the importance of student practical training in the army, where the main practical training took place, and where students could try army life.

Thus, launching reserve officers training in civil higher educational institutions of Lviv in the Soviet era was aimed not only at forming a trained officer reserve of the army spending less money and time than in military structures, but also to educate people getting higher education as patriots of the USSR.

Keywords: military education in the USSR, military training, reserve officers, military departments, civil higher educational institutions, Lviv, ideology, training profiles, camp meetings in the troops.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Шелестак Л. Джерела до дослідження історії військової кафедри Львівського університету (1944–1991 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск. С. 595–606.
2. Шелестак Л. З історії кафедри військової підготовки Львівського університету: теоретичний курс та практичний вишкіл (1944–1991). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2017. Вип. 18. С. 83–95.
3. Шелестак Л. Військова кафедра Львівського політехнічного інституту в повоєнному десятилітті (1944–1956). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2018–2019. Вип. 19–20. С. 374–389.
4. Шелестак Л. Військова кафедра Львівського політехнічного інституту на службі радянської ідеології (1944–1991). *Військово-науковий вісник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного*. 2019. Вип. 31. С. 99–111.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

5. Шелестак Л. Військові катедри Львівського університету та Львівського політехнічного інституту у висвітленні студентської преси: порівняльний аспект (1944–1991). *Spheres of Culture*. Люблін, 2019. Vol. XIX. С. 140–151.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Шелестак Л. Архіви вищих навчальних закладів у висвітленні діяльності військових кафедр (на прикладі фонду Львівського університету (1944–1991). *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива»*. Київ, 2017. С. 144–145.

7. Шелестак Л. Просопографічний аналіз викладачів військової кафедри Львівського університету (1944–1991 рр.). *Зборнік науковых артыкулаў, прысвечаны 80-годдзю Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы і 65-годдзю гістарычнай адукацыі ў Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы*. Частка 1. Гродна, 2019. С. 188–191.
8. Шелестак Л. Військові кафедри Львівського університету та Львівського політехнічного інституту у висвітленні студентської преси: порівняльний аспект (1944–1991). *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива»*. Київ, 2019. С. 164.
9. Шелестак Л. Політико-пропагандистська діяльність військової кафедри Львівського університету у повоєнному десятилітті (1944–1953). *Матеріали VII-ї краєзнавчої конференції «Історичні пам'ятки Галичини»*. Львів, 2020. С. 144–148.